

Bár nem ebben az összefüggésben, de jól példázza a problémát *András Imre* és *Bárczay Gyula* tanulmánya a római katolikus, illetve a református egyház harminc évéről, s ugyanide sorolható *Terray László* írása az evangélikus egyházzól.

Mindhárom tanulmány, a részletkérdésekben mutatkozó különbségek ellenére is ugyanis azt példázza, hogy a pártállam által ellenőrzött hitélet nem, vagy csak részben képes kielégíteni azokat a szellemi, kulturális és lelki szükségleteket, amelyek miatt az emberek a valláshoz fordulnak. Mi több, s ezt a szerzők nem elemzik — igaz, nem vág tanulmányaik témájába, de mégis érdemes volna kitérni rá —, a szovjet típusú társadalmak politikai, gazdasági és erkölcsi körülményei olyanok, amelyek a legszigorúbb marxi értelemben újra- meg újratelemelik azokat a feltételeket, melyek a vallás fennmaradását okozzák.

E rövid ismertető keretében, sajnos, igazságtalannak kell maradnunk, mert nem tudunk kitérni olyan jelentős tanulmányokra, mint *Hanák Tibor* vagy *Balla Bálint* írására, melyek pedig az olvasó kritikus figyelmét érdemlik. A bennük felvetett problémák mindenképpen bővebb tárgyalást igényelnének, s reméljük, alkalmunk lesz arra, hogy e hasábokon visszatérjünk rájuk.

Jó, hogy megjelent ez a tanulmánykötet, s a magyarországi olvasó, ha hozzájut, haszonnal és érdeklődéssel forgathatja. De sokat mond a külföldön élő magyaroknak is. Fentebb említett fogyatékoságai ellenére is örvendezünk, hogy van egy ilyen kötet, mely komoly hozzájárulás a magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésekhez és vitákhoz.

VARGA IVÁN

KORSZAKVÁLTÁS ÉS FORRADALOM

Szabó Zoltán: *Terepfelverés*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1987, 319 l.

A *Terepfelverés* három töredéket tartalmaz, az olvasó azonban ezeket egyugyanazon történet fejezeteinek érzékeli, és ha a jegyzetek nem tájékoztatnák, befejezetlenségüket írói eszköznek vél.

né. Annál is inkább, mert a történet, amelyről szó van, maga sem ért véget.

Az első töredék 1944–45-ről szól, és tizenhat húszperces Szabad Európa adásból áll, 1975-ből. Az író a „Korszakváltás” címet adta sorozatának. Nem azt, hogy felszabadulás. E kifejezésről már jóval korábban is megvolt a véleménye. 1946 szeptemberében a következő szavakkal indította útjára az általa alapított Valóság folyóiratot: *„A valóság ez: a háború átgázolt Magyarországon, ezzel megszabadította Magyarország földjét a németektől s ezzel felszabadította az országban megmaradt demokratikus erőket, hogy a nemzet életét az új körülmények között újrakezdjék. Semmi meglepő nincsen abban, hogy azok, akik szólnak, inkább a felszabadulást mondják, azok, akik hallgatják őket, inkább a gázolást érzik. S ugyancsak semmi meglepő nincs abban, hogy a szóvivők frazeológiai s a hallgatók érzelmei két malomban örlődnek: minden katasztrófa a magánélet élményeit rugtatja előre. Így van ez különösen olyan országban, ahol a katasztrófa elleni védekezés sem tudott közügy fokozatáig eljutni, s kinek-kinek magánügye maradt... Ahol csaknem mindenki magánemberként, civil-bujdosó vagy katonaszökevény gyanánt húzódott ki a katasztrófából... Nincs mit csodálkozni azon, hogy az átlagmagyarnak, akinek magánéletét, emberi és anyagi környezetét ugyancsak szétzilálta a háború, első... vágya: ezt hozni rendbe. A maga portáját. A közügyet annyiban veszi észre, amennyiben elősegíti vagy akadályozza ezt. Ezért van, hogy közügy és közöny ma sokakban körülbelül annyira rokonfogalmak, amennyire rokonhangzásúak. Egy bethleni rendszerű kormányzás biztonnal örvendezhetne ennek...”*

Itt, kilépve az ismertetésből, meg kell jegyeznem, hogy közügy és közöny a mai magyarországi magyaroknak is rokon fogalmak, és ebből az egy szempontból Kádár kormányzása is bethleni rendszerű.

A Korszakváltás bővebben foglalkozik a felszabadítás bonyodalmaival. Azzal például, hogy visszaemlékezik az ideiglenes kormány Debrecenben, az Arany Bika szállóban töltött hónapjaira, amikor is a hotelszobák miniszteri lakói közül senkit sem rabolt el hadifoglyokat gyűjtő orosz őrséget. Csak éppen, teszi hozzá, nem lehetett egészen biztosra venni, hogy ez nem történhetik meg. Erről viszont Montaigne jut eszébe, aki a 16. század-

ban elmondhatta magáról, hogy „egyfelől ellenségei álltak a kapuja előtt, másfelől az ellenségénél is rosszabb martalócok törtek rá”. Akárcsak Magyarországon a hadak vonulásakor. Prédának tekintette mindazt, ami elragadható volt, a nőket és a férfiakat is, mindkét haderő, a német is, az orosz is. *„Egy cifra katona, írja Szabó Zoltán, tábori csendőr, a magyart, ha civil volt, megtehetette katonaszökevénynek s átadhatta az egyik nem-magyar haderőnek. S a másik nem-magyar haderő azt, aki nem volt katona, megtehetette kivetkezett katonának s elvihette hadifogoly-nak”*.

Tételesen így fogalmazza meg véleményét: „Felszabadítás, köznek részvétele nélkül, nem lehet valóságos felszabadulás”.

Április 4-én, azóta is, a felszabadulás napját köteles ünnepelni Magyarország. Ugyanis ezen a napon lépték át a szovjet csapatok, egész hosszában, az osztrák–magyar határt. A magyarok, az ország lakói, nem érezték fordulópontnak ezt az eseményt. *„A szovjet haderők hátországává vált területen jelentős számban maradt orosz katona, de sok házból hiányzott a magyar. Az asszonyok azt se tudták, hogy katonáskodás tartja-e még távol az emberüket, vagy már hadifogolytábor, és ki tudja, hol él, ha él... Pusztán az, hogy az ország egész területét felszabadította a Vörös Hadsereg – a német megszállás alól –, az emberekben nem keltette fel azt az érzést, hogy Magyarország szabadult fel... Az országbelsőt a háborúból visszamaradt, ócskavasként rozsdásodó hadigépek, a leszakadt hidak és a néhány hónapos romok bútorozták be... Valóságnak leginkább az volt érezhető, hogy itt a nyomor gyámoltalan fejét elhamvadt városokra fekteti, s a lelkekben a helyi háborús események személyes élménye és a távollevő férfinép hiánya volt egyeduralkodó”*.

Korszakváltás tehát. 1944. március 19-én kezdődött, azon a napon, amelyen Hitler csapatai megszállták Magyarországot. Összeomlott „a korábbi magyar államiság” és „ezzel párhuzamosan a korábbi magyar társadalom teljes szétesésnek indult.” Maga a német bevonulás ez utóbbihoz nem volt elégséges ok. A nyugat-európai kisállamok társadalmi nem bomlottak föl a német megszállás hatására. Annak, ami Magyarországon végbe ment, különleges okai voltak.

Az egyik okot, alighanem a legfontosabbat, Szabó Zoltán már 1938-ban, a Cifra nyomorúságban felismerte. Világosan látta,

hogy „a meglevő magyar társadalom semmiféle... megpróbáltatást nem bír ki”. A Korszakváltásban így szól erről: „Az adott társadalmi szerkezetben,... minden az úgynevezett középosztályon múlt. A gyakorlatban ez a hivatalnok-osztály volt az állam fenntartója, egyben az állam eltartottja is. Éppen ez az állami függőség alakította olyanná a középrétegeket..., ami logikailag kétségtelenné tette, hogy válság idején vagy akár csak nehéz időben is nem a magyar államiság f e n n m a r a d á s á n a k, hanem az ö s s z e o m l á s n a k lesznek az előmozdítói, fokozói és eszközei”. E diagnózisra épül az 1938-as könyvnek az a jóslata, amelyet a Korszakváltás is idéz, egy mondatban, a következőben: „Éppen az a leghívebbnek gondolt középréteg az, mely kezdi fölmondani a hűségét j e l e n l e g i gazdáinak, mert már erősen tájékozódik azok felé, akikről ú g y g o n d o l j a, h o g y a j ö v ő b e n g a z d á i l e h e t n e k.”

Az idézett sorok, némi módosítással, a mai hivatalnok-rétegre is ráillenek. Mint ahogy a 38-as könyvnek néhány más megállapítása is. Ez például: „E középosztály éppen azért veszedelme az állami rendnek nehéz időben, amiért támasza jó időben”. Vagy egy másik: „E rétegnek nincs semminemű polgári öntudata, csupán hivatali és előrehaladási értéktudata és az udvaronc szimáttával élteti a véleménye szerinti trónöröklést már akkor is, mikor még nem halt meg a király”.

Foglalkozik az író a koalíciós kormány megalakulásával és első lépéseivel is. Megállapítja, hogy a november 4-i választáson a Kisgazdapárt kapta a szavazatok 57 százalékát, de ez csupán a nép vélekedését fejezte ki a pártokról és a dolgok állásáról. A választást ugyanis pártközi értekezlet előzte meg, amely orosz kívánságra az ideiglenes kormányt alkotó négy párt koalíciójának fenntartása mellett döntött. A nép a választáson tehát nem kormányt választott. Erre ugyanis nem kapott lehetőséget. A számba jöhető pártok koalíciójának uralma valójában ellenzék nélküli kormányzás, demokratikusnak tehát nem nevezhető.

Ennek megfelelően az államélet irányítása lényegében parlamenten kívüli eszközökkel folyt. Aminek két példáját említi Szabó Zoltán, még a választások előtti hetekből. Az első esetben „egy pártközi értekezlet a miniszterelnökségen hozott határozattal elutasította az esztergomi érsek egy pásztorlevelét”. A második eset az első háborús bűnösségi tárgyalás volt. Ezen a népbíró-

ság „a letűnt kor politikusai közül elsőül azt a miniszterelnököt ítélte halálra, akinek kormánya a Szovjetuniónak hadat üzent”.

Ez a második példa magyarázatra szorul. A háború alatt Sztálin, Rooseveltt és Churchill megegyeztek abban, hogy az ellenségeskedések befejeződése után bíróság elé állítják a háborús bűnösöket. Azt azonban elfelejtették pontosan meghatározni, hogy mi tesz háborús bűnössé valakit. Márpedig, állapítja meg Szabó Zoltán, *„ha az ilyen háborús bűnösség meghatározatlan marad, az elősegíti, hogy a konzervatív reakciónak, a reakciós fasisztának legyen minősíthető, ami máris lehetőséget adott rá, hogy politikai célszerűség demokratát is fasisztának minősítve háborús bűnösként kezeljen.”*

Az író ebből azt a következtetést vonja le, hogy a bíraskodás a pártpolitika eszközévé vált, és hozzá járult ahhoz, hogy „az új államiság megszilárdulása Magyarországon új átmenet-idő kezdete lett”. Olyan átmeneti időé, amely „ítélet-időbe torkolt”.

Az új állam új hivatalnok-réteget igényelt. Megkapjuk ennek jellemzését is. Bevezetőben a következőket állapítja meg: *„Ha negyvenöt előtt nemzeti szempontból őseinek kereszténysége tett állampolgárt államilag megbízhatóvá, negyvenöt után nemzetköziség szempontjából az volt államilag megbízható, aki munkás-paraszt-származék”*.

Más hasonlóságot is talál. A munkabér kifogásolása államellenes magatartásnak minősült Horthy idejében, de az maradt az új államban is. Korábban osztály-ellenes izgatásnak számított, a későbbiekben államrend elleni izgatásnak. A hasonlóság mellett azonban különbség is megjelenik: „1945 előtt az igazságügyi gondolkodás még abban a hiszemben volt, hogy meg nem jelent írással izgatás lehetetlen”.

Az új hivatalnok-rétegre visszatérve, a szociológus Szabó Zoltán úgy látja, hogy az új állam megszilárdulásával valahogy összeállt az 1944-ben szétesett társadalom is. De viselkedésében és gondolkodásmódjában: a régi mintájára. Az új hivatalnok-réteg kezdett hasonlítani a régihez. „Nemcsak nemzetiségi asszimiláció van, van osztályasszimiláció is”, szögezi le, és hozzáteszi, hogy „mivel a múlt az, ami nem múlik el: jelenléte a jelenben elkezd asszimilálni”. Így történt meg, hogy „a két háború előtti hivatalnokosztályi gondolkodás hatóerővé válhatott a korszakváltás után”. Erősítette a folyamatot, hogy „a pártok mérkőző területe

állami hivatalok elfoglalása és az elfoglalható hivatali helyek szaporítása volt”. Újjáépült tehát a régi hivatalnok-osztály, új, törekvő elemekkel erősítve. Olyanokkal, akik „emancipációként vágyódtak arra, hogy az új ügyintéző osztályba bejussanak. Azért, mert a régiből származási okokból — felekezet vagy osztály szerint — ki voltak rekesztve. Abban, hogy ezért kíváncsoztak egy újonnan összeálló hivatalnok-felekezetbe, eleve benne volt, hogy a régi rangosságához hasonló helyzetet kívántak maguknak”.

A Korszakváltás befejezetlen munka. A tizenhatodik rész végén az író azt vallja, hogy a közrebocsátottak egy képzelt könyvnek csupán első részét alkotják. És második részt ígér, az 1945 januárjától novemberéig terjedő időről. Igéretét nem váltotta be. Az olvasó azonban úgy találja, hogy világos képet kapott e hónapokról is. Így többek között a legfontosabbról: arról, hogy az átmeneti időnek elég hamar ítélet-időbe kellett fulladnia.

Az ítéletidőből származó forradalomnak krónikáját és értelmezését adja a *Terepfelverés* kötet második nagy tanulmánya, *Kívülről* címen. Eredetileg a londoni *Irodalmi Ujságban* jelent meg, 1957 májusától október végéig, tizenegy folytatásban. A cikksorozatban az író nem emlékezetére támaszkodott, hanem azokra a jelentésekre, amelyeket október 24-étől kezdve küldött a forradalomról a Szabad Európa rádiónak. E háromszáz gépelt lap biztosította a történések felidézésének pontosságát, de ugyanolyan mértékben értő elemzésüket is.

A rádióadások mondták, és a *Kívülről* ismételte, például a következőket: „*A népfelkelés, mivel a fiatalok kezdték, szükségképpen a múltat temeti be, ama bizonyos régi szép időket. Ez már önmagában is megnyugtató: e közelmúltból nincs mivel büszkélkednünk*”. És megint, egy másik helyen: „*A magyar tragédia alatt világtörténelmi lecke és példa lappang: a nép a bolsevizmusból nem a visszautat keresi, hanem... a kiutat!*”

1957 nyarán azt közli újra, ami november elsején hangzott el a rádióban: „*Ez a népi liberális forradalom éppoly szükségszerű következmény a kommunista totalitárianizmusban, amilyen szükségszerűek a polgári liberális forradalmak voltak a maradi autokráciákban. A magyar forradalom, bármit is hoz a jövő, ha nem is a világot, de világképünket sarkaiból forgatta ki*”.

A Szabad Európában december végéig követte a forradalom utóvédharcait, az *Irodalmi Ujságban* az emlékezés november 2-

ával szakad meg. A keserűség fojtotta az íróbba a szót. Nemcsak a forradalom leverése miatt. Hanem a felejtés miatt is, magyarok között, Magyarországon és szerte a világban. A hallgatás összeküvése miatt. Nem a forradalom falta föl gyermekeit, hanem: *„Gyermekei falták föl forradalmukat.”* De ezt már a kötet harmadik tanulmányából idéztem. Abból az idáig kiadatlan kéziratból, amelyet 1977-ben a genfi Dies Academicus-ra készített. Magán a Diesen azonban a most megjelent szövegnek csak hatodik része hangzott el. A téma 1956 forradalma. A perspektíva azonban, amelyből megvilágítja, egyetemes. A nyugat-európai civilizációé, a 18. század felvilágosodásától kezdve, különösebben a legutóbbi évtizedekben erősödő tendenciáké és még különösebben a várható jövőé. *„Ebből a perspektívából a magyarországi forradalom nem a magyar múlt mögé szegődik el társnak, hanem a másutt is érlelődő jövőt előzte meg.”*

„Az évszám – 1956 – a magyar és lengyel országok történetében nem vált fordulóponttá, – szögezi le... – A bolsevizmus gyakorlatának, a Szovjetunió helyzetének és erejének, Európa felosztottságának korábbi adottságaiban nem hozott fordulatot. 1956 a forradalmak történetében vált fordulóponttá. Magyarországon az új, más determináltságú forradalmiság jelenik meg a színen, amelynek kiváltója nem a kizsákmányoltság tudata, hanem a totális kiszolgáltatottság közérzete.”

Ebben az értelemben veszi át Raymond Aron 1958-ban adott definícióját, amely szerint ez volt az első antitotalitárius forradalom.

A genfi előadás koncepciója szerint az egyének élete fölötti totális kontroll létrejöttének és a vele járó teljes kiszolgáltatottságnak veszélye a nyugati társadalmakban is jelen van. A veszély jelenléte veszélyérzetet vált ki a nyugati emberekből. Az előadás negyedik fejezetében így szól erről: *„Ezt a veszélyérzetet nemcsak autokratikus vagy tekintélyuralmak ébreszthetik fel. Ha az állam tulajdon élettársa lesz az embereknek, ha az emberek apróbb-nagyobb állam iránti kötelezettségei, akár a nekik járó szolgáltatásokkal párhuzamosan is, osztódva-szaporodva hálózák be az emberélet egyre több területét, bizonyos időtartamon túl olyan fogságba jutás érzetét kelthetik fel, ami az állampolgári szabadságjogok értékét devalválja”*. A következő sorokban a különböző tervgazdaságokról szól, amelyek különbözhetnek egymástól a

kitűzött célokban, de megegyeznek abban, hogy egységes célnak akarják alárendelni az emberek erőfeszítéseit, valamint abban, hogy elutasítják az autonóm törekvéseket. Az egységes cél szolgálatába állított, racionálisan megszervezett társadalom gyakorlatát megtalálja már a Wittfogel által elemzett keleti depotizmusokban, a gondolat kifejtését pedig Platónnál, legszívesebben azonban a francia felvilágosodás utolsó generációjára hivatkozik, így Condorcet-re „aki, meg volt győződve arról, hogy statisztikai, numerikus és aritmetikus számításokkal a jobb jövő, az emberiségé, biztosan kitervezhető és el is érhető”. A felsoroltak azonban csak előhírnökök, a megvalósulás Hitler rendszere és a szovjet kommunizmus, korának nyugati társadalmában pedig a tendencia jelentkezését és erősödését észleli.

A genfi előadásban vázolt lehetőségre és veszélyre már Tocqueville felhívta a figyelmet. Magyarországon Eötvös vette át a francia gondolkodó figyelmeztetését, *A 19. század uralkodó eszméiben*, abban a műben, amely Szabó Zoltánnak évtizedeken át bibliája volt. Hasonlóképpen gondolkodott a nyugati társadalmak fejlődési lehetőségeiről másik kedves szerzője, Orwell is. A koncepció kialakulását más gondolkodók is befolyásolták, így Isaiah Berlin, akit ismert, tisztelt és szeretett, vagy pl. Lord Acton és Hannah Arendt, akiknek szövegei úgyszintén gyakran szerepelnek a hagyaték rendezetlen papírhalmozásában. Az élmények azonban mindig fontosabbak voltak számára az olvasott könyveknél. Márpedig a Tocqueville által felismert tendencia a nyugati társadalmakban sohasem jelentkezett erősebben, mint a hatvanas és hetvenes években. És a legerősebben talán éppen abban az országban, amelyben a magyar író akkor élt: Angliában. Azóta könyvtárnyi irodalom elemezte az ebből származó gazdasági hanyatlást. Szabó Zoltán azonban nem a versenyképesség romlását fájlalta, hanem az egyeni szabadság korlátozását.

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek első felében jelentkező tiltakozó mozgalmakat is úgy értelmezte, mint elhibázott válaszokat az egyént semmibe vevő társadalomtervező lázálmodokra. Előadásának negyedik fejezetében többször is visszatér erre az értelmezésre. Csak egy helyet idézek a sok közül: „Az ember semmibe vétele, illetve eszközként kezelése... a társadalom egyes rétegeiben vagy csoportjaiban szecessziókat, tüntetéseket, egyéni és tömeges tiltakozásokat, zendüléseket, felkeléseket és többé-

*kevésbé torz, néma forradalmi jelenségeket váltott ki világszerte”. Hasonlóképpen ítélte meg az ún. „etnikai reneszánszot” is. „Nem a tizenkilencedik század éli reneszánszát – írja. – Nem kis-nemzetállami törekvések fejlődnek fel..., hanem az elszemélytele-
nedett, mechanizálódott, mindegyre több területen kalózkodó, távoli államapparátus kiismerhetetlensége ellen törekszik szűkebb hazában, áttekinthető területen, kisebb és tevékeny egységekre a társadalom... Mintegy ezután védekezve a kormányzás technikái-
nak ...túlfejlődése ellen”.*

Csak logikus, hogy a magyar forradalmat is az egyéni szabadság felől értelmezte. „Mindenki szem a láncban” – idézte Illyést. És hozzátette, hogy a forradalom kitörésével „ez a lánc szakadt el”. Valamint a következőket: „Ez a szabadság akkor, ott, az egyént szabadítja fel... A tömegtől az egyén személyes önrendelkezési jogát kapja meg, személyisége szabadul fel... A felszabadult, egy-személyes szabadakarat első mozdulásával szembefordulásra kész-teti. Mindazzal, ami korábban láncra verte... Az egyéni döntések spontán eredménye, hogy az egyén embertársak közé kerül, a maga választotta helyen, közös ügybe”.

Az a logikus, hogy a forradalom olyan országban tört ki, „ahol az emberanyag eszközként kezelése nemcsak nyíltan, hanem ki-fejezetten, elvi megindoklással és a társadalom totális kontrolljá-val párosultan folyik”. Egyetemes jelentősége pedig abból adódik, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben mindenütt jelen van az, amivel szembefordult, legalább veszély formájában. És abból, hogy ez a szembefordulás teljessé és félreérthetetlené csak egy-szer vált, 1956-ban, Magyarországon.

A *Terepfelverés* első két részét Czigány Lóránt rendezte sajtó alá. A harmadik részt, a genfi előadás kéziratát András Sándor találta meg a Josselin-i hagyatékban, és ugyanő szerkesztette, igen nagy munkával. Azért nagy munkával, mert csak az első két feje-zet volt olyan állapotban, hogy azt egy szövegkritikai kiadás is gond nélkül közölhette volna. A további négy fejezetet már szer-keszteni kellett, jobban mondva, összeállítani, a hitelesség és az olvashatóság igényével. András Sándornak ez kitűnően sikerült, sajnálatos, hogy az ő szerkesztői szerepe a könyv fedőlapján nincsen feltüntetve.

KEMÉNY ISTVÁN